

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

138:4 • 2018

Tolerans eller flexibilitet för att bevara uniformiteten?

PASI IHALAINEN*

Jyväskylä universitet

Johannes Ljungberg, *Toleransens gränser: Religionspolitiska dilemman i det tidiga 1700-talets Sverige och Europa* (Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet 2017). 263 s.

Växelverkan mellan religion och politik har nyligen – efter en lång period som helt dominerats av sekularisationstester – rönt växande uppmärksamhet inom nordisk historieforskning rörande tidigmodern politisk kultur. Johannes Ljungbergs avhandling utgör ett viktigt bidrag till denna religionshistoriska forskning genom att undersöka toleransens gränser som en politisk fråga i Sverige under början av 1700-talet.

Kreativa frågeställningar, noggrant studerade källor, problematiska jämförelser

Avhandlingen fokuserar på vilka resonemang som fördes under 1720-talet kring toleransens gränser. Ljungberg har forskat om gränsdragningar i vad som kunde och inte kunde tolereras, moraliska handlingsnormer och principer, strategier och taktiker. Han har analyserat omständigheter som gjorde pietistmöten tolerabla eller icke-tolerabla, beteenden och känslouttryck som yttring av pietismen samt gränsdragningar i konflikter kring pietismen. Ljungberg har också letat efter likheter och skillnader mellan gränserna för toleransen i pietistutredningarna och inom andra aspekter på den svenska politiken samt undersökt hur det förhöll sig med toleransens gränser i Sverige jämfört med religionspolitiska gränsdragningar på andra håll ute i Europa.

Avhandlingen består av tre empiriska kapitel. Det första behandlar sociala praktiker och fokuserar på pietisternas sammankomster och umgängesformer. Det andra handlar om beteenden och känslouttryck. Det tredje

* Professor i komparativ europeisk historia; fakultetsopponent

koncentrerar sig på muntliga och skriftliga yttranden samt strategier och taktiker för att styra det offentliga samtalet.

Verket baserar sig huvudsakligen på de utredningar som tre statliga kommissioner gjorde av kontroversiella pietismfall. Källmaterialet innehåller förhör med misstänkta och vittnen samt även kommissionsledamöternas slutbetänkanden. Eftersom de misstänkta pietisterna själva aktivt deltog i utredningarna och även en del kommissionsledamöter sympatiserade med pietismen, uppfattar Ljungberg dessa dokument som ömsesidiga förhandlingar om var gränserna för toleransen egentligen gick. Det är intressant att man till kommissionerna utnämnde också anhängare till pietismen, vilket väcker frågan om huruvida syftet med kommissionerna inte så mycket var att utrota pietismen som att upprätthålla enigheten inom statskyrkan genom att utreda hur pietismen bland prästerskapet kunde kontrolleras och i viss mån tolereras för att bibehålla en enad kyrka.

Ljungberg analyserar pietismdebatter i 1720-talets Sverige med hjälp av sådana arkivkällor som bland andra Carola Nordbäck inte har fokuserat på.¹ I komparativt syfte utnyttjar Ljungberg även cirkulärbrev och statssekretariatsrapporter från Frankrike. Bland de övriga källorna finns tre polemiska handskrifter och tre tryckta predikningar. Källmaterialet kan anses vara tillräckligt omfattande och mångsidigt för analysen, även om man givetvis också kan problematisera källornas karaktär och valet av komparativt källmaterial.

Ljungbergs fokus ligger på det tidiga 1700-talets aktörer, konfliktlinjer samt politiska och kulturella sammanhang. Forskningsperspektivet definieras som kulturanthropologiskt eller praktik- och kontextorienterat, vilket torde betyda att både samtida termer och begrepp samt handlingsmönster analyseras. Som sina förebilder nämner Johannes Ljungberg flera begrepps- och religionshistoriska analyser som har visat sensibilitet i fråga om vilka betydelse som begrepp erhölet genom aktivt språkbruk.

Den teoretiska bakgrunden är dock mer komplex: den har påverkats av filosofen Michel de Certeau och hans distinktion mellan strategier respektive taktiker samt intresse för makt och handlingsutrymme. Det här leder till att fokus mera läggs på praktiker och agerande än på idéer och begrepp, det vill säga på bland annat olika sätt att tala och röra sig i rummet. Jämförelser med likartade studier om andra europeiska länder – framför allt Frankrike – och om andra aspekter av den svenska politiken på 1700-talet presenteras som en viktig del av analysen. En sådan strävan efter att integrera den svenska religionspolitikens historia med den sameuropeiska problematiken är mycket välkommen.

1. Carola Nordbäck, *Samvetets röst: Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism* (Umeå 2004).

Johannes Ljungbergs analys visar att målet med pietismkommissionerna var att uppnå enighet och undvika konflikter. Detta mål väckte frågor om var gränserna för toleransen egentligen gick när det kom till hur lagarna skulle tillämpas, hur man skulle identifiera tolerabla respektive farliga pietister genom deras beteende samt hur öppet man ville diskutera pietismen som ett problem. Ljungberg tar upp fem moraliska principer som gjorde det möjligt att tolerera pietister: tolerans var möjligt om pietismen uppstod ur ett starkt samvete eller om den uppkom under enskilda samtal, vanligt sällskapsliv eller som religionsövning i stillhet. Tolerans var också tänkbar om pietismanklagelserna kunde tolkas som hederskränkningar.

Bokens titel sammanfattar forskningsproblematiken, men den ger lite vilseledande intryck av att tolerans skulle ha varit ett dominerande begrepp i diskussionen om pietismen i 1720-talets Sverige. Begreppet användes sällan i Sverige, det var dessutom i högsta grad omtvistat i de engelska, holländska och franska debatterna, där det på den här tiden förekom avsevärt oftare. Undertiteln "Religionspolitiska dilemman i det tidiga 1700-talets Sverige och Europa" är även den problematisk: tyngdpunkten ligger på 1720-talet och det förblir oklart vad "Europa" egentligen syftar på. I praktiken innebär det hänvisningar till utländsk litteratur samt jämförelser mellan den svenska pietistpolitiken och den franska protestantpolitiken. En formulering i stil med "Sverige i den europeiska kontexten" hade gjort det möjligt att mer flexibelt kontextualisera olika teman beroende på hur mycket tidigare forskning som gjorts om olika länder och vilka fall som kan anses vara verkligt jämförbara med Sverige.

Utän en bredare europeisk kontext kan man knappast helt förstå den svenska debatten. Men det har också sina nackdelar att efter varje analys av den svenska politiken lägga fokus på det franska fallet. Man kan fråga sig om denna ordningsföljd bidrar till metodologisk nationalism genom att presentera det utländska endast som ett tillägg till det nationella. En omvänd ordningsföljd hade i stället givit stöd åt ett komparativt och även transnationellt perspektiv. Framställningen kunde i stället ha inletts med den allmänna europeiska kontexten och hänvisningar till olika jämförbara fall, därefter kunde de mest relevanta fallen ha valts ut inom varje delfråga och det svenska fallet sedan konsekvent satts in i ett allmäneuropeiskt sammanhang för att åskådliggöra vad som var typiskt för tidens europeiska (protestantiska) länder och vad som var unikt just för Sverige.

Forskning från protestantiska länder såsom England, Tyskland och Holland är relevant, men dessutom borde beaktas, eller åtminstone omnämnas ifall den har potentiell relevans, dansk, finsk och norsk forskning om lutheranism och pietism. Det förblir oklart varför den svenska pietistpolitiken borde jämföras med den franska protestantpolitiken, i stället för att relateras

till politiken mot väckelserörelser i andra protestantiska länderna. En sådan här forskningsplanering gör att Sverige framstår som mer tolerant än de övriga europeiska länderna. Men omständigheterna var ju helt olikartade i de två länderna: de svenska pietisterna agerade inom ramen för den lutherska kyrkan och utmanade den endast indirekt – de var ju ofta själva präster – medan det i Frankrike handlade om den tvåhundra år gamla konfessionella klyftan mellan katoliker och protestanter, där hugenotterna vägrade att delta i den katolska nattvarden och därigenom utmanade statskyrkan direkt som institution.

En analytisk utgångspunkt som inte håller streck är påståendet (s. 7, 22 och 42 samt på bokens omslag) om att Sverige var en enhetlig stat i avsaknad av religiösa minoriteter (med undantag för vallonerna vid bruken) och därför inte hade något behov av att reglera religiösa minoriteter. Författaren har glömt bort den ortodoxa befolkningen i Karelen och Ingermanland, den diskriminerades kraftigt ända fram till stora nordiska kriget – inom just sagda rike.² Den svenska och finska politiken gentemot den ortodoxa religionen hade varit ett fall jämförbart med den franska protestantpolitiken.

Skribenten kunde dessutom mer utförligt ha skildrat de svenska relationerna till Preussen och Danmark samt hur dessa relationer påverkade hur hotfull man i Sverige uppfattade pietismen. I detta sammanhang kunde man även ha diskuterat de transnationella förbindelser som uppstod på grund av att Pommern fortfarande delvis tillhörde det svenska riket och att handeln med böcker ledde till att tysk litteratur och tyska idéer importerades till Sverige. Och fanns det faktiskt inga pietister i den finska riksdeln på 1720-talet?

Inkompatibla metoder och teorier?

Johannes Ljungberg hävdar att han anlagt en begreppsanalytisk utgångspunkt. Det förefaller dock som om begreppen – inklusive den omtvistade toleransen – skulle kunna definieras, medan begreppshistoriker inspirerade av Reinhart Koselleck eller Quentin Skinner vanligtvis hellre rekonstruerar begreppens betydelser genom att se hur de används i skiftande argument. De centrala politiska begreppens betydelser är ju alltid kontextbundna, motstridiga, konkurrerande och nästan omöjliga att uttömmande definiera. Boken ger nu intrycket av att politiska begrepp hade en tydlig, omtvistad innebörd

2. Pentti Laasonen, *Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Venäjälle Käkisalmen läänistä 1600-luvulla?* [Summary: Pull of Novgorod: The reasons for the Orthodox migration from Käkisalmi province to Russia in the 17th century] (Helsingfors 2005); Mika Sivonen, *Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset. Uskonnollinen integrointi ja ortodoksien vähemmistön identiteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702* [Summary: We Izhorians, Votes and Karelians: Religious integration and building the identity of the Orthodox population in Swedish Ingria in the years 1680–1702] (Helsingfors 2007).

under en tidsperiod och sedan fick en helt annan under den följande. I regel har ju begrepp samtidigt flera rivaliserande betydelser, vilka inte förändras plötsligt utan i stället gradvis. Om man vill analysera begreppsanvändning är det bäst att göra själva begreppet tolerans till forskningsobjekt – eller åtminstone det semantiska fält som den samtida toleransdiskussionen utgjorde.

Det finns visst många sätt att utforska begreppshistoria, något entydigt begreppshistoriskt program existerar inte. Men till exempel Skinners idéer om att rekonstruera intentionerna bakom språkbruket borde kopplas tydligare till användningen av Certeaus analytiska strategi- och taktikbegrepp. Begreppshistoriskt hade det varit intressant att få läsa mer om vilka associationer mellan religiösa och politiska begrepp som nyttjades för att beskriva pluralismen i den svenska debatten. Och vilket var till exempel motbegreppet till "tolerans"? "Den sanna evangeliska läran" helt enkelt?

Metodologiskt utmanande är också ansatsen att kombinera forskning om yttranden i tal och i skrift, det vill säga tankar och opinioner, med sällskapsliv och beteende. Jag sympatiserar med detta syfte: inom politisk historia eftersträvar ju många forskare att kombinera analysen av deltagande i diskurser med andra, fysiska former av agerande. Det går visserligen att analysera politiska diskurser genom att beakta det materiella såsom en viktig kontext, men i så fall borde man ta också det diskursiva på allvar. Den konstruktivistiska utgångspunkten att praktiken är "en diskursiv kamp mellan gamla och nya idéer" (s. 5–6) kunde ha tillspetsats så att den diskursiva kampen konsekvent hade analyserats empiriskt. Samtidigt är det inte någon lätt uppgift att kombinera lingvistisk konstruktivism med socialhistorisk beteendeanalys. Nu citerar Johannes Ljungberg också sådana kulturhistoriska forskare som till exempel Barbara Stollberg-Rilinger, vilka inte bryr sig om diskurser utan enbart ser fysiskt beteende som relevant bevis. En historiker får visserligen vara eklektisk, men borde också vara medveten om den metodologiska mångfalden inom historieforskningen och konkret visa på hur motsatta perspektiv kan kombineras inom den egna forskningen.

Inspirerande empirisk analys

Den empiriska analysen kan dock fungera trots att teorin innehåller vissa problem – så är fallet med Johannes Ljungbergs analys. Källorna har analyserats systematiskt och resultaten kombinerats med tidigare forskning från flera europeiska länder. I det följande några förslag till hur som Ljungbergs forskning kunde ytterligare fördjupas.

Bland de intressanta resultat som han ytterligare kunde utveckla i framtiden finns associationerna mellan pietismen, eller den heterodoxa protestantismen, och katolicismen, dessa kunde ju nyttjas både som en källa till

kritik och som en gräns för toleransen. I såväl den här som i andra frågor är exemplen från England eller Nederländerna belysande, men de saknar ofta en relevant kontext som kunde bidra till att undvika sociologiska, alltför generaliserande slutsatser.

Kapitel 3 fokuserar på rumsliga aspekter och sociala omständigheterna, skildringar av sammankomster och dylikt. Den intressanta rekonstruktionen av det fysiska beteendet kunde i framtiden knytas ännu tydligare till den så kallade rumsliga vändningen (*spatial turn*) inom social konstruktionism i avsikt att kombinera det materiella med det diskursiva.

Ljungberg visar hur nyfikenhet var någonting som absolut borde undvikas och att potentiella pietister därför nyttjade alla sina retoriska talanger för att bevisa att de minsann inte var nyfikna. Här har man möjlighet till att i detalj analysera domstolsspråket (*forensic rhetoric*). De pietistanklagade behärskade ju konsten att använda retoriska omdefinitioner (*rhetorical re-descriptions*) för att legitimera sina handlingar – man kunde tala om ”wälmente wänner” eller om ”att gå ut om staden och spatsera” samt understryka ”stillhet”, i motsats till ”oväsen”, eller mötenas tillfällighet för att skapa ett bättre argument.

Kapitel 4 bjuder på goda exempel på olika tankesätt som möjliggjorde tålmod, om än inte absolut tolerans, och som relativiserar bilden av en totalt intolerant lutheranism i 1720-talets Sverige. Den empiriska analysen är konsekvent, den visar på en stor sensibilitet för tidens religiöst-politiska tankesätt och ger intressanta resultat.

I kapitel 5 diskuterar Johannes Ljungberg kyrkans vilja att kontrollera prästerskapet även i fråga om den opposition mot pietismen som de uttryckte i sina predikningar: fenomenet pietism borde inte alls omnämnas för att inte marknadsföra det ytterligare. Förtigande ansågs vara det effektivaste sättet att undvika hela problemet. Jämförelsen med verbala ärekränkningar är relevant och visar hur viktig man ansåg att språkanvändningen var i egenskap av handling. När präster anklagade varandra blev saken ännu mer allvarlig eftersom kyrkans och hela prästeståndets rykte råkade i fara.

Därmed återkommer vi till frågan om kommissionerna inte handlade så mycket om tolerans som om risken för att den svenska kyrkan skulle splittras. Var syftet med kommissionerna att hitta lösningar genom att försöka förstå vissa prästers pietistiska tendenser för att på så sätt upprätthålla kyrkans religiösa monopol och prästeståndets auktoritet? Ville man trygga rikets uniformitet genom att exkludera sådana personer som tänkte annorlunda eller också alltför öppet kom med kritik?

Det finns också en teologisk dimension som hjälper till att tolka debatten: enligt den lutherska teologin bör man ju högakta andra människors religiösa uppfattningar och inte understryka sin egen alltför mycket. Det är sålunda

oacceptabelt att påstå att endast de troendes gemenskap kan definiera vad som är rätt och fel, eftersom den inre religiositeten anses vara viktigare än den yttre.

I det avslutande kapitlet reflekterar Johannes Ljungberg över undersökningens resultat på ett sätt som ådagalägger en stor forskarförmåga. Religionen tas på största allvar och 1720-talet tolkas utgående från dess egna premisser. Resultaten uttrycks systematiskt på ett generaliserande – kanske dock lite för simplificerande – sätt i tabeller.

Boken som helhet är väl skriven. Även om jag framlagt ett antal kritiska synpunkter på hur teorier och metoder som eventuellt är inkompatibla ändå kombinerats, och trots att jag inte är helt övertygad om jämförelsernas trovärdighet, så ser jag i Johannes Ljungbergs avhandling stor potential för framtida forskning. Hans empiriska analys har resulterat i väldokumenterade och originella tolkningar samt ökat vår förståelse för tidens tankesätt. Jag hoppas att den unge doktorn i framtiden fortsätter att bedriva sådan forskning som ökar vår sensibilitet för det tidiga 1700-talets religion och språk.